

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО СТАВЛЕННЯ ДО НАВЧАННЯ В СИСТЕМІ ЗАВДАНЬ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДР. ПОЛ. ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.

Постановка проблеми. Сучасні реалії та потреби суспільства поставили перед системою освіти нові завдання, що обумовили інтенсивний розвиток освіти. Пріоритетними напрямками розвитку освіти в ХХІ столітті стали оновлення змісту та форм організації навчально-пізнавального процесу, розширення україномовного освітнього простору, формування в учнівській молоді позитивного ставлення до навчання, сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості тощо.

У контексті зазначеного значущим для неупередженого вивчення й творчого застосування способів формування позитивного ставлення до навчання є звернення до практичного досвіду організації навчального процесу початкової ланки освіти, яка в період другої половини ХІХ – початку ХХ століття була найбільш потужною в теоретичному, практичному та методичному аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що проблема формування позитивного ставлення до навчання належить до найбільш вивчених у сучасній педагогіці:

- визначено складові, розкривається значення, етапи процесу формування позитивного ставлення до навчання, пропонуються певні методи, прийоми та висувуються умови успішного проведення цього процесу (Бабанський Ю. К., Євтух М. Б., Коротов В. М., Лозова В. І., Підласий І. П., Равкін З. І., Троцько А. В., Шуман В. П., Щукіна Г. І. та інші);
- проаналізовано окремі аспекти проблеми формування позитивного ставлення до навчання, окремі засобів, методів тощо (Бойко М. О., Голованевська З. П., Кирпиченко Т. Є., Мухацька Б., Огірок С. С. та інші);
- висвітлено історико-педагогічні аспекти досліджуваної проблеми (Грива О. А., Іонова О. М., Золотухіна С. Т., Палюх З. І., Попова О. В. та інші).

Вивчення вищезазначених праць свідчить, що проблема формування позитивного ставлення до навчання висвітлювалася переважно аспектно, у контексті інших питань і на сьогодні відсутнє цілісне її дослідження.

Постановка завдання. Систематизувати теоретичні положення і узагальнити досвід реалізації мети і завдань навчання в педагогічній практиці другої половини ХІХ – початку ХХ століття з метою використання їхніх прогресивних ідей в умовах сучасної початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історико-педагогічних джерел [1; 5; 7] довів, що найбільш значний розвиток школи і педагогічної думки в Україні припадає на другу половину ХІХ століття. У цей період відбулися глибокі зрушення в різних сферах громадського життя, зокрема й у галузі освіти. Скасування кріпацтва, розвиток капіталістичних відносин, загострення соціальних суперечностей, зростання селянських зворушень, революційно-демократичний рух у промислових регіонах України – усе це, безперечно, стимулювало розвиток системи шкільної освіти і початкової зокрема.

Реакційними в історії педагогічної думки України визначаються 70-90-ті роки ХІХ ст. як період розвитку консервативної шкільної політики у практиці організації освіти. Поряд із цим, варто зауважити, що зазначений період у педагогічній теорії відзначається також нестримним прагненням суспільства до оновлення та реформування шкільної освіти, зокрема початкової. Цим пояснювалася різнобічність поглядів у процесі розв'язання педагогічних проблем, велика різноманітність існуючих на той час початкових навчальних закладів.

Вивчення відомих наукових праць, архівних документів та офіційних розпоряджень уряду з проблеми дослідження [2; 5; 8; 9] засвідчив, що на визначення мети і змісту діяльності початкової школи кінця ХІХ – початку ХХ століть суттєво впливала релігійно-

монархічна догматика: «... Візьміть освіченість, що пройшла певне коло свого розвитку, і ви отримаєте змогу знайти в її основі систему релігійних вірувань», – відмічав відомий ідеолог вітчизняної школи кінця XIX – початку XX століть, міністр освіти К. Победоносцев [2; 5].

Активізація громадсько-просвітницького руху кінця XIX – початку XX століть, популяризація та творчий розвиток ідей реформаторської педагогіки сприяли широкому обговоренню необхідності докорінної зміни змісту шкільної освіти, відміни привілеїв класицизму, визнання реальної школи. Ці процеси актуалізували теоретичний пошук у напрямі перегляду мети та змісту шкільної освіти (І. Андрєєвський, М. Грот, П. Каптерев, М. Карєєв).

Ретельний огляд численних матеріалів, які характеризують досліджуваний період [3; 4; 7; 9], дозволяє стверджувати, що проблема формування позитивного ставлення до навчання вважалася українськими педагогами, методистами XIX століття провідною і знайшла своє відображення в офіційно-нормативних документах (статутах, розпорядженнях Міністерства народної освіти, циркулярах, інструкціях, правилах тощо). Так, аналіз статутів початкових шкіл (1864 р.) дозволив установити, що серед завдань викладання в початкових навчальних закладах ставилося «пробудження розумової діяльності учнів, здійснення впливу на мораль, на їхнє виховання» [7, с. 99]. Вимагалось будувати навчально-пізнавальну діяльність школярів так, щоб їм було цікаво, а не змушувати їх механічно запам'ятовувати навчальний матеріал. Тим самим зверталась увага на пошук засобів формування позитивного ставлення до навчання. У своєму зверненні до народу міністр Д. О. Толстой у 1867 році наголосив: «Я намагатимусь, щоб із гімназій виходили не самовпевнені верхогляди, які знають усе і нічого не знають, а люди скромні та добре освічені» [9, с. 506].

Про актуальність проблеми формування позитивного ставлення до навчання в учнів у системі завдань початкової школи досліджуваного періоду свідчить Статут гімназії спільного навчання Люботинського просвітницького товариства, в якому зазначалось: «Наша ціль – надати радість і бадьорість дитячій душі з метою подолання нудьги та труднощів навчання» [4, с. 4]. В оголошенні про відкриття школи засновниці «Нової школи» – В. В. Бирченко (м. Суми) говорилося про бажання організувати діяльність школи у відповідності з останніми досягненнями світової педагогічної науки з метою забезпечення всебічного розвитку вихованців [3].

Як бачимо, питання спрямування навчально-виховного процесу на формування пізнавального інтересу, активного самостійного мислення школярів, подолання труднощів у навчанні, забезпечення радості пізнання вважалися головними при організації навчання.

Оновлення мети і завдань початкової школи у другій половині XIX століття було пов'язане з прагненням створення дійсно демократичної школи, головним завданням якої було надання загальноосвітніх і професійних знань з метою забезпечення розумової активності вихованців та сприяння загальносуспільному розвитку.

Гостру боротьбу за народну освіту на Україні вели демократичні сили: робітники та селяни, революційно-демократична інтелігенція, народні вчителі. Вони висунули низку програм революційно-демократичних перетворень, яка відповідала інтересам і прагненням народних мас, розв'язанню назрілих проблем соціально-економічного і політичного розвитку країни: боротьба з розширенням шкільної мережі і шкільних програм; заміна церковнопарафіяльних шкіл світськими; відкриття шкіл із викладанням українською мовою.

Відновлений Вчений комітет (1856 р.), до складу якого входили М. Пирогов, К. Ушинський та інші прогресивні діячі того часу, намагалися впровадити в практику шкіл найкращі набути попереднього досвіду та виправити минулі помилки. Основне завдання комітету полягало в розробці проектів нових шкільних статутів; визначенні особливостей в характері навчання, умов для вступу до гімназії; обговоренні організаційних питань створення гімназії класичної і сучасної освіти, як основи для узаконення трьох типів шкіл, а також нового типу – прогімназії; визначенні кола предметів, що повинні були вивчатися в цих школах тощо.

Зусиллями демократичної громадськості та прогресивних педагогічних діячів (М. І. Пирогов, К. Д. Ушинський, Т. Г. Шевченко та інші) у 1859 – 1860 роках в Україні було відкрито 68 недільних шкіл, багато з них у селах. У цих школах викладали демократично налаштовані вчителі. Наприклад, Т. Шевченко спеціально для недільної школи склав «Букварь Южнорусский»; навчання велося переважно рідною мовою, використовувались методи, які робили учня здатним до самоосвіти, розвивали розум, зацікавленість (евристичні бесіди, пояснювальне читання, спостереження за природою тощо).

Необхідно підкреслити, що у зв'язку з переосмисленням мети і завдань початкової школи поступово змінився і її змістовний компонент, що відобразилось у розширенні та поглибленні навчальних планів і програм.

У науці, змісті освіти вбачалася та «іскра, яка крізь голову в серце впадає», розвиває розумові здібності дитини: пізнавальний інтерес, активність, самостійність, привчає її до праці. Цей факт не заперечувався навіть офіційною педагогікою. Так, міністр народної освіти досліджуваного періоду Д. Толстой зазначав, що зміст освіти або діє на всі боки людського духу, облагороджує і підносить його, або розвиває учнів в одному напрямі. Саме така позиція Д. Толстого дала змогу вирішити питання про тип загальноосвітньої школи і накреслити коло предметів, «мало цікавих для розуму», що викликають непомірну напругу розумових здібностей, перетворюють навчання в нетерплячу, нудну муку, яка висушує розум, гасить інтерес до життя, до розумового вдосконалення.

Цікавим, у межах досліджуваної проблеми, є те, що в період другої половини ХІХ століття у зв'язку з оновленням мети навчання визначилися і ефективні умови, за яких будуть реалізовані завдання початкової школи: наука, предмет повинні повідомляти тільки справжні знання стосовно природи і людини, розвивати і привчати її до праці. Це вимагало від вчителя визнання, поглиблення знань, які він прагне дати учню в процесі навчання; засобів, які буде застосувати для розвитку, визначивши при цьому, які сили духу або здібності дадуть змогу розвивати його навчальний предмет.

Удосконалення змісту навчання у початковій школі відбувалося шляхом розвитку державного (обов'язкового для всіх шкіл) і шкільного (передбачав можливість викладання необов'язкових предметів в окремих школах) компоненту освіти. Розвиток шкільного компоненту початкового шкільництва відбувався, як правило, за рахунок скорочення кількості годин на викладання предметів релігійного циклу.

Вивчення історико-педагогічних джерел [1; 2; 6; 7] довело, що структура початкової освіти після реформ 60-х років складалася зі шкіл трьох ступенів. До шкіл першого ступеня належали однокласні, двокласні, і багатокласні училища. Навчальний курс першого класу двокласних училищ був таким само, як і в однокласній школі, до якого входили Закон Божий, російська граматики, історія, географія Росії, арифметика, основи геометрії й креслення, відомості про природознавство. У школах цього типу всі предмети курсу початкової освіти викладалися більшим обсягом. Термін навчання у повітових училищах був трирічний, а в міських – шестирічний.

Аналіз розвитку навчальних закладів початкового рівня освіти довів, що найбільш поширеними, в яких відбулися якісні зміни та перетворення в системі початкової освіти в Україні були: земські школи «елементарного» навчання, міністерські народні училища, школи грамоти, церковнопарафіяльні школи.

Теоретичні педагогічні основи організації земських шкіл інтенсивно розроблялися з 60-тих років ХІХ ст. Одним із провідних завдань в цих школах було формування пізнавального інтересу, активного, самостійного мислення школярів. Підкреслювалося, що вирішення цих завдань можливе за рахунок використання в ході навчання елементів народної творчості, художньої літератури, а також організації взаємодіяльності учнів і вчителів.

У ході дослідження встановлено, що до 1891 року будь-яких твердо встановлених навчальних програм для початкових навчальних закладів, що діяли в Україні не існувало. Тому земські школи надавали вчителям повну свободу у виборі методів та засобів навчання.

Отже, у земських школах широко використовувалися різноманітні способи зацікавлення учнів навчально-пізнавальною діяльністю, виявлення у них власного бажання вчитися, пізнавати нове, а саме: органічне поєднання розумової праці зі зміною різних видів діяльності; використання лаконічних запитань; пояснювальне читання в поєднанні з катехізичними бесідами; розповідь вчителя та ін.

Реакційна політика 60-70-тих XIX ст. у Російській імперії, і в українських губерніях зокрема, змінилася на ще більш жорстоку реакцію у 80-тих роках XIX ст. Переконавшись у безсиллі Міністерства Народної Освіти в боротьбі з демократично спрямованими земськими школами, уряд спонукав до цієї боротьби відомство православного віросповідання. 1884 року було затверджено «Особые правила о церковныхъ школахъ відомства православнаго исповіданія». Мета навчальних закладів названого типу полягала в тому, щоб «распространять в народе образование в духе православной веры и церкви» [1].

Навчальні заклади відомства православного віросповідання поділялися на початкові школи грамоти, церковно-парафіяльні, недільні, учительські церковні школи: другокласні та церковні учительські.

Найбільшою прихильністю царського уряду користувалися однокласні церковно-парафіяльні школи з терміном навчання 3 роки і двокласні – 5 років.

Вчителювали у таких школах священники, які не мали педагогічної освіти та спеціальної підготовки; вони не турбувалися про якість своєї педагогічної роботи. Це спричинило великі перерви у навчанні або й повну його відсутність без вагомих на те причин. А в тих школах, де навчальний процес таки відбувався, дітей вчили читати священну історію та катехізис, вивчати напам'ять молитви. Виховання мало виключно релігійно – монархічний характер, що гальмувало розумовий розвиток дітей.

У другій половині XIX ст. в українських губерніях діяли також школи грамоти. Навчальні заклади цього типу були поширені переважно у 80-тих роках XIX ст., коли виникла гостра необхідність у збільшенні кількості початкових навчальних закладів для широких верств населення.

Школи грамоти діяли у віддалених селах та хуторах, у яких навчалось по 8-15 дітей. Навчання відбувалося по книгах, які потрапляли під руку, не вистачало підручників для роботи в класі. Вчителювали здебільшого звичайні селяни, які володіли грамотою. Траплялися школи, в яких навчання відбувалося українською мовою, дітей ознайомлювали з творчістю Г. Квітки–Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка. Такі школи користувалися особливою пошаною серед селян, їхня кількість постійно збільшувалася.

За своїм значенням школи грамоти ставилися нижче церковно-парафіяльних. Термін навчання в них складав 2 роки, а головним предметом вважався Закон Божий [6, с. 368].

Підкреслимо, що проблема формування позитивного ставлення до навчання більшої актуальності набула в період першої половини XX століття. Зокрема, на Загальноросійському з'їзді з питань народної освіти, який відбувся у Петербурзі в 1913 р., йшлося про необхідність розуміння початкового шкільництва як першої ланки єдиної загальноосвітньої школи, а тому питання формування знань, необхідних для життя, передбачалось вирішити за умов активної творчої діяльності учнів у навчальному процесі. З'їзд визнав за необхідне відмовитись від утилітарного характеру початкової школи, а тому виступив проти викладання дисциплін професійно-технічного характеру [8, с. 205].

Вивчення історико-педагогічного матеріалу довело, що в початкових навчальних закладах Харківської губернії першої з метою формування бажання вчитися, подолання нудьги в навчанні поряд із предметами точних наук викладалися уроки малювання, гімнастики, співів і рукоділля, які входили до навчальних програм і планів початкових навчальних закладів.

Висновки. Таким чином, аналіз історико-педагогічної літератури та архівних джерел досліджуваного періоду довів, що мета початкової освіти полягала у створенні демократичної школи, головними завданнями якої було надання загальноосвітніх і професійних знань, забезпечення розумової активності вихованців та сприяння

загальносуспільному розвитку, зверталась увага на подолання нудьги в навчанні, формування бажання пізнавати нове.

Зміни навчальних планів початкових шкіл відбувались шляхом розподілу навчального часу, розширення і поглиблення змісту навчальних програм. При цьому спостерігалось збільшення годин на викладання предметів природничо-математичного, культурно-естетичного циклів, нових мов, фізичного виховання.

Найбільш прогресивними у методичному та за ступенем демократичної спрямованості змісту навчально-виховного процесу були земські школи початкового (елементарного) навчання. Діяльність земських організацій у досліджуваний період сприяла впровадженню нових педагогічних наробок у практику роботи початкових шкіл, розвитку методик окремих навчальних предметів, популяризації освіти серед широких верств населення.

Розвиток шкільного компоненту початкової школи передбачав індивідуалізацію і диференціацію навчання і виховання, а також формування позитивного ставлення до навчання в учнів через організацію їхньої самостійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Веселковский Б. Б. История земств за сорок лет / Б. Б. Веселковский. – СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1909. – Т. 1: Народное образование. – XVI. – 724 с.
2. ДАХО. – Ф. 5810. – Оп. 1. – Од. зб. 143.
3. Особистий архів Н. Н. Шульженко. – Суми, 1998. – 150 с.
4. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1915 год. – К., 1916. – 1230 с.
5. Победоносцев К. П. Ученье и учитель: Педагогические заметки. Кн. 2. – М., 1905. – 156 с.
6. Прокопенко І. Ф. Рідний край: навч. посібник з народознавства. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х.: ХДПУ, 1999. – 526 с.
7. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. 19 Ноября 1864 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб: Тип. импер. акад. наук, 1865. – Т. 3. – С. 1301 – 1325; Приложение. – С. 119 – 120.
8. Черепанов С. А. Учебные планы общеобразовательной школы в дореволюционной России // Известия Академии педагогических наук РСФСР. Вып. 33. – М.: Просвещение, 1951. – 230 с.
9. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России / Е. Шмидт. – СПб.: тип. В. С. Балашева, 1878. – 684 с.

Прикотенко Т. А.

Проблема формування позитивного ставлення до навчання в системі завдань початкової школи др. пол. XIX – поч. XX ст.

На основі фахової літератури проаналізовано стан теоретичних положень і досвіду реалізації мети, завдань навчання в педагогічній практиці другої половини XIX – початку XX століття. Виявлено, що мета початкової освіти полягала у створенні демократичної школи, наданні загальноосвітніх і професійних знань, забезпеченні розумової активності вихованців, сприянні загальносуспільному розвитку.

Ключові слова: шкільна освіта, позитивне ставлення, історія педагогіки, початкова школа, зміст освіти, земська школа, учень.

Прикотенко Т. А.

Проблема формирования позитивного отношения к обучению в системе задач начальной школы втор. пол. XIX – нач. XX ст.

На основе профессиональной литературы анализируется состояние теоретических положений и опыта реализации цели, задач обучения в педагогической практике второй половины XIX – начала XX века. Выявлено, что цель начального образования заключалась в создании демократической школы, предоставлении общеобразовательных и профессиональных знаний, обеспечении умственной активности воспитанников, содействии общественному развитию.

Ключевые слова: школьное образование, позитивное отношение, история педагогики, начальная школа, содержание образования, земская школа, ученик.

T. Prikotenko

The Problem of Formation of Positive Attitude to Education as the Goal of Primary School in the Second Half of XIX – Beginning of XX Century

On the main basis of professional literature the state of realization of the tasks of education in pedagogical practice of the second half of XIX – beginning of XX century is determined. Was revealed that the goal of primary school was to create a democratic school, to give general professional knowledge, to provide mental activity and social development for students.

Key words: school education, positive attitude, history of pedagogy, primary school, the content of education, student.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2012 р.